

APROPÓ

Buda Attila

AMI FELEJTHETŐ, ÉS AMI NEM

Vae victis! – Brennus gall hadvezér szavai, melyekkel a legyőzött rómaiak közeli jövőjére utalt, s kardja, amit a váltságul kívánt kincsek mérőserpenyőjébe súlyként dobott, napjainkig meghatározzák a politikai harcokban vesztesek sorsát. Ahol a beszéd már nem közvetít semmit, mert az érvek hatástalanok, a belátás hiányzik, az empátia ismeretlen, ott a konfliktusok megoldásának nem marad más útja, mint a szembekerült felek harca, fizikai összecsapása; modernebb korunkban: az ellenfél társadalmi bázisának jelentős csökkentése. S az eredmény? Nem lehet más, mint hatalomváltás vagy hatalmi módosulás, esetleg éppen a korábbi uralkodás megszilárdult rendje. Ám akár így, akár úgy, a győztesnek el kell döntenie, mit tegyen erőtlenné tett ellenfeleivel. A távlatos államférfi, bármely társadalmi osztály, rend, csoport, lobbiképviselője is, nem akarhatja vetélytársait teljesen megsemmisíteni, legfeljebb akkor, ha csupán saját, véges életére tekint. Kérdés, nevezhető-e egyáltalán az európai társadalomfejlődés klasszikus értelmében politikusnak az, akit csak az aktualitások érdekelnek? Vagy ha a jövőbe néz is, azt csupán egy, a realitásokat erősen torzító szemüvegen keresztül lát(hat)ja?

*

A Magyar Nemzetgyűlés 1947. július 1-jén szavazta meg a hároméves tervről szóló törvényt, életbe léptetve evvel a hazai gyakorlatban korábban ismeretlen tervgazdálkodás első ciklusát. A II. világháborút követő belpolitikai harcban ezen a forró nyáron sikerült a szovjet érdekeket követő kommunista pártnak megszabadulnia legfőbb riválisa vele szemben alternatívát kínáló tagjaitól: a Magyar Közösség feltételezett összeesküvésére hivatkozva, az e szervezet elleni váddal – valójában a Független Kisgazdapárt felszámolására törekedve – 1946 decemberétől letartóztatási hullám kezdődött a legnagyobb polgári párt vezető tisztségviselői ellen. A per valódi, ám nehezen

büntethető tényeket eltúlozva, koncepcióvá alakítva, erőszakos val-
latások beismeréseivel megerősítve a kommunista párttal szemben
álló legjelentősebb személyeket vette célba. Szviridov altábornagy,
a Szövetséges Ellenőrző Bizottság alelnöke a köztársaság elleni kons-
pirációban való részvétellel vádolta meg a magyar kormánynál Ko-
vács Bélát, a Független Kiszegzapárt egykori főtitkárát – gyakorlati-
lag azonban a párt minden tagját, aki nem volt hajlandó a kommu-
nista utasításait követni –, majd törvénysértő módon elrabolták, és
a Szovjetunióba szállították. Május 30-án a szabadságát Svájcban töl-
tő miniszterelnök, Nagy Ferenc – miután ő is célkeresztbe került
– bejelentette lemondását. Május végén állami ellenőrzés alá vonták
a nagybankokat. Június másodikán elmenekült az országból Varga
Béla, az országgyűlés elnöke.

Június 5-én az Egyesült Államok külügyminisztere meghirdette
a róla elnevezett Marshall-tervet, amely kölcsönt kínált az európai
országoknak gazdaságuk helyrehozatalához. Néhány nappal később
Budapesten a – részben megfélemlített – koalíciós pártok vezetőinek
értekezlete, majd nem sokkal később a minisztertanács is elfogadott
egy törvény- és rendelettervet a sürgősen bevezetendő hároméves
tervről, s új országos gazdasági csúciszervek létrehozásáról. Ez ke-
rült július elsején az országgyűlés elé. A korabeli közgazdasági szaksaj-
tóból kiderül, hogy a több évet átfogó tervgazdálkodás bevezetésével
több párt is foglalkozott; az adott belpolitikai helyzetben, miután a
szélsőbal ebben is magához ragadta a cselekvés jogát, a terv részletes
végig gondolására, összeállítására, a célok, a sarokszámok megállapítá-

sára nem sok idő, egy hónap állt rendelkezésre. Ez azonban semmiféle gátló tényezőt nem jelentett, s a Marshall-segély elutasítását követően, 15-én Moszkvában magyar-szovjet kereskedelmi egyezményt írtak alá. Lehet ugyan töprengeni azon, hogy a II. világháború utáni, politikai szembenállásra berendezkedett világban az amerikai kormánynak szándékában állt-e egyáltalán a szovjet fennhatóság alá került európai országok támogatása, az viszont tény, hogy a hazai hatalom valódi birtokosai számára a választás kérdése fel sem merült. Mindemellett a július 23-án országgyűlési segédlettel bevezetett új választójogi törvény lényeges szűkítéseket tartalmazott az előtte hatályban lévőhöz képest, ennek következtében az augusztus végi országgyűlési választásokon a Magyar Kommunista Párt képviselői kerültek be legnagyobb számban a parlamentbe, s a polgári pártok – amelyek még maradhattak közülük – egyértelműen kisebbségbe szorultak.

*

1947. július 18-án az újpesti városháza első emeleti dísztermében az akkor még önálló városi státusszal rendelkező település irányítói tanácsülést tartottak. Ezen Pintér Ferenc számvevőségi vezető beszámolt a hároméves terv elfogadásáról, s annak újpesti vonatkozásairól. Újpest minisztériumi irányelveket, vagyis segítséget, utasítást ehhez nem kapott, a maga hatáskörében azonban készített a következő időszakra egy városi tervet, amit egyeztettek a helyi demokratikus pártok hasonló elképzeléseivel. Ezt terjesztette a képviselők elé avval a megjegyzéssel, hogy végrehajtásához a város csak saját anyagi erőforrásaira támaszkodhat, „egyúttal igénybe kívánja venni az egyéb közületi és – elsősorban lakásépítésre gondolunk – a helyi társadalom áldozatkészségét is”. Az újjáépítés mellett „mint legfontosabb problémánkra gondolunk lakásügyünk megoldására, éspedig ingatlanok szerzésére és kislakások építésére”. A tanácsülésen még sok érdekes észrevétel hangzott el, a témához kapcsolódva azonban Mód Aladár hozzászólásából kell idézni néhány mondatot. Ő kommunista országgyűlési képviselőként és a Szabad Újpest című helyi lap szerkesztőjeként is a hároméves terv legfőbb támogatója, jelentőségének túldimenzionálója volt – ezt egyébként, miután a nemzetgyűlés a törvényt már elfogadta, a résztvevők közül senki sem kifogásolta vagy vitatta –, s többek között a következőket hozta a jelenlévők tudomására: „A hároméves tervet, mint már hangsúlyoztam, nem külföldi kölcsön[ből] akarjuk megvalósítani, hanem a gazda-

gok pénzén akarjuk létrehozni. A hároméves terv döntő feladata, hogy ezalatt a 3 esztendő alatt a háború rombolásait eltüntessük, és nemcsak újjáépítsük, hanem az életszínvonalat is a békebelire állítsuk vissza.”

Érdemes eltöprengeni kissé a „gazdagok pénzén” kifejezésen. Nem is annyira képletes, társadalmi békétlenséget sugalló felhangján, hanem valóságos jelentésén. Két, egymással nehezen összhangba hozható, a korabeli valóságot együtt mégis nagyon jól modelláló megállapítás tehető erről a kifejezésről. Az 1949 decemberében idő előtt teljesítettnek nyilvánított hároméves – valójában két és féléves – tervben magasabb (nagyobb összegű) beruházások valósultak meg, mint amit terveztek – ráadásul a kezdeti tervszámok lényegesen módosultak, a mezőgazdaságé csökkent, az iparé nőtt –, amiből az következett, hogy az utolsó békeévinél egyébként is alacsonyabb nemzeti jövedelemből a háborús jóvátétel elvonása után

magas (17%-os) felhalmozást kellett megvalósítani. Erre csak a bel-földi fogyasztásból lehetett a szükséges összeget elkülöníteni, ami azt jelentette, hogy a lakosság: az alkalmazottak, a munkások, a parasztság érezhette a leggazdagabbnak magát, miközben természetesen az 1938-as életszínvonal eléréséről és az annak megfelelő bérezésről szó sem lehetett. Másfelől Hóvári Jánosnak egy online közlésben olvasható, levéltári dokumentumok alapján készített összefoglalása rámutat arra is, hogy az ötvenes években a párt- és állami vezetők kiszámú, ám a tényleges hatalom döntő részével rendelkező csoportja a bérből és fizetésből élők fizetésénél tízszer, a mezőgazdaságból élők jövedelménél tizenhatszer magasabb összegekből, a korabeli viszonyok között fényűző módon élt és lakott. Felvetődik hát a kérdés: milyen viszonyban is volt egymással a való s annak égi mása?

Mód Aladár szlogenje persze az adott (kényszer)helyzetre volt kihegyezve, annak magyarázatául szolgált, egyben azonban elgondolkodtató elszólás az utókor számára is. Azt a felfogást mutatja,

amelyben az eszme képviselője és letéteményese a társadalomjobbítás önhittségében korlátok nélküli cselekvéssel ruházta fel a rendelkezésre álló intézményt, pártot – hittel vagy hit nélkül, az a végeredmény szempontjából mindegy.

*

A 19. század végére Európa legtöbb országában tért nyert az alapjában a munkára és a teljesítményre épülő kapitalista termelés, s ezzel párhuzamosan általánosan elterjedtek a társadalmi változást kívánó és sürgető, várákosokkal, vádaskodásokkal és illúziókkal teli mozgalmak, törekvések, egyszemélyi és kollektív manipulációval terhelt, részben tudatosan, részben ösztönösen. Létező és orvoslást váró jelenségekre többnyire életidegen megoldásokat adva. Hogy mindez hol és mikor fordult kegyetlen valósággá, az részben az egyes országok társadalmi kohéziójától, részben tőlük független tényezőktől, többnyire földrajzi helyzetüktől függött. Az Európa keleti részén lévő, nemzetiségi keveredésük miatt egyébként is sokszorosan frusztrált kis államok, amelyek az I. világháború után előbb Németország, majd a Szovjetunió fennhatósága alá kerültek, mind a faji, mind a társadalmi kirekesztés, megsemmisítés végrehajtóivá és elszendődívé váltak; ebben a sorrendben, és bár ellenállva, a külső hatalom, illetve belső támogatóik ereje által legyőzve. Egyenes folytatása hát a II. világháborút követő vagyon- és személyi bizonytalanság mindannak, ami az 1930-as évek végétől Európában történt, nem is lehet(ne) egymástól szigorúan elválasztva tárgyalni az egymás nyomában járó állami erőszakot. Nem azért van köztük ez a kapcsolat, mert törvényszerűen így kellett történnie, hanem azért, mert amikor a politikai konkurens kiiktatásra volt szükség, a döntési helyzetbe jutott uralom már meglévő formákra támaszkodhatott, korábban előhívott érzelmekkel játszhatott, ismert megoldásokat alkalmazhatott. Magára valamit is adó gondolkodó a jogaitól – majd életétől, további életvitelétől – megfosztott, már legyőzött egyének, rétegek üldözését nem is szemlélheti társadalmi vagy nemzeti hovatartozásuk felől.

*

Az 1949-es magyar alkotmány 57. paragrafus kimondta: „A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok személyi szabadságát és sértetlenségét, a levéltitok és a magánlakás tiszteletben tartását.” Ezt a tiszteletreméltó, Magyarországon azóta általánosan érvényes, alap-

vető emberi jogot, amit az országgyűlés, tehát a politikai elit is elfogadott, életbelépése idején némiképp kérdésessé tette mindaz, ami igen durván, nem előzmények nélkül, ám a maga élességében 1950 és 1953 között több tízezer magyar állampolgárral és családjával történt. Az események tulajdonképpen ismertek, ha nem is közismertek: jó áttekintést nyújtó tanulmányok, emlékezések, összefoglalások segítik a tájékozódást, noha a feltárás távolról sem teljes még, s nagy valószínűséggel az írásos nyom nélkül maradt megbeszélések, utasítások, vagy az időközben megsemmisült iratok miatt valószínűleg nem is lesz soha az.

1950 júniusának végén, a Szovjetuniónak és az Egyesült Államoknak a Koreai-félszigetre koncentrálódott szembenállása eredményeként kitört a koreai háború. A felfokozott légkör részben friss, részben folytatódó, összehangolt cselekvéssorozatot váltott ki a békétábor országában: az ellenfél megbélyegzését a propagandában, párhuzamosan a belső ellenség(nek kinevezettek) életkörülményeinek további nehezítésével. Magyarországon ez utóbbi változó indokok alapján megkezdett, hatásában távolra terjedő, végrehajtásával félelemkeltő, több társadalmi réteget is sakkban tartó intézkedés-sorozatot jelentett. Egyfelől a minden ellenállási lehetőségüktől elválasztott, nem politizáló, de nem baloldali rétegeket, másfelől a még tulajdonuk szabadságában cselekvésképes, főleg a mezőgazdasági termelésből élő gazdapolgárokat érték a megtorlások. Kezdődött a déli és nyugati határszélen élők deportálásával, s folytatódott a budapesti kitelepítésekkel. A fentebb idézett törvénycikkkel élesen ellenkező leszámolás váratlansága, nem egy esetben kezdeti – majd a Hortobágyra kerültek számára állandósult – brutalitása jóvátehetetlen nyomokat hagyott az elhurcoltak személyiségében. Az elűzetést azonnali következményként a vagyon- és tulajdonvesztés, a lakóhely elhagyásának kényszere, a társadalmi süllyedés kísérte, hosszú távú hatása pedig minden esetben a megszakadt életpálya, a kirekesztettség, amelyből csak a viszonylag fiataloknak és sikereseknek sikerült később úgy-ahogy kievickélniük.

Minden egyes lakóhelytől való elüldözés végeredményben jelentős értékpusztulással járt, az ingó vagyontárgyak széthordásával, elkallódásával, nem egy esetben az ingatlanok karbantartás nélküli romlásával, de ez nem nagyon érdekelt senkit. A tervgazdálkodás mellé párosuló, az újabb világháborúra készülő, a hadsereget, az ipart, illetve a párt- és állami apparátust mértéktelenül megnövelő belpoli-

tikát mutatja egy 1951. május 5-án keletkezett jegyzőkönyv részlete: „A kitelepítettek lakásait 30%-ban honvédtisztek, 40%-ban ipari munkások, 30%-ban pártfunkcionáriusok, minisztériumi és egyéb állami vonalon dolgozók kapják. Az első csoport kétharmadát nagycsaládú ipari munkásoknak kell adni.” A deportálásokhoz és kitelepítésekhez társulhatott a férfiak internálása, mondvacsinált okokra hivatkozó börtönbüntetése, amely után ismét csak a táborba vagy a kényszerlakhelyre volt visszatérés. S mindezt betetőzte Recsk, amely kimondottan büntetőtelepként működött, az idekerült rabok fegyencsorban sínylődtek és dolgoztak. Immár több évtized múltán úgy tűnik, az egyeduralomra jutott belső pártvezetés a háborús hisztéria örve alatt országos leszámolást is kívánt, politikai ruhába öltöztetve. Milyen indítékok alapján? Célul tűzték ki a régi vezető és társadalomfenntartó rétegek (végső) megsemmisítését, a (még) tulajdonukban lévő birtoktárgyak kisajátítását, az aktuálisan kellemtelenné vált, de a napi politikába be nem engedett politikai ellenfelek eltüntetését, szükség volt mezőgazdasági munkaerőre azokon a helyeken, ahol a körülmények miatt nehéz lett volna dolgos kezelet találni, s el akarták érni az értelmiség megfélemlítését is.

Azokat, akiket a hortobágyi táborokba szállítottak, vagy a budapesti körülményeiktől megfosztott embereket még a korabeli bíróságok elé sem lehetett állítani, mert nem volt olyan vád, ami alapján el

lehetett volna ítélni őket. Az érvényessé tett ellenségkép jegyében ezért kizsákmányolókként nevezte meg őket a korabeli sajtó, ami azért is furcsa, mert közöttük a csecsemőktől kezdve a kilencven év feletti aggokig minden életkor előfordult, igaz, jobbára munkaképes állapotban lévő férfiak és nők jutottak erre a sorsra. A velük szemben fogatosított rendelkezések az 1939-es honvédelmi törvényen és más rendeleteken alapultak, noha 1945 után Magyarország területén hadmozdulatokra nem került sor: nem állt fönn hadiállapot, magyar katonai egységek sem az ország határán belül, sem azon kívül nem kerültek szembe más csapatokkal, s más nemzet(ek) hadban álló reguláris csapatai sem voltak az ország határain belül, amivel ezeket az intézkedéseket indokolni lehetett volna. Az ország nem volt olyan polgári vagy katonai szövetség tagja, támogatója, amely – ad absurdum – ezt kívánta volna tőle. Legfeljebb békeidőben folytatott hadviselésként lehet tehát definiálni mindazt, amit az egyenrangúnak messze nem tekintett állampolgárok ellen fogatosítottak. Ebben a vonatkozásban ami történt, a holokausztot is túlszárnyalta, noha az áldozatok számát illetően természetesen össze nem mérhető vele.

Napjainkban talán már az intézményi, hatalmi és személyes felelősök megnevezésére nincs külön szükség, habár magának a mechanizmusnak a rejtett működése és továbbélése számtalan homályos folttal tarkított. Evvel a hiányos tudással mindenkinek magának kell elszámolnia. Amúgy kényszerű lakóhelyváltoztatással, internálással vagy hasonló módszerekkel más államok is éltek, élnek s valószínűleg fognak is élni, ha érdekeik ezt kívánják. Elég itt távoli példaként az USA nyugati partvidékén már hosszú idők óta élő, többnyire ott is született japánok II. világháborús sorsára utalni. Az ő nemzeti-ségük miatti bűnhődésük, kaliforniai szülőhelyükről való kitelepítésük tulajdonképpen koncentrációs táborokba ugyanúgy elvülhetetlen, mint az anyaországi japánok háborús bűnei – de persze egyik sem örökletes. Mindez csak azt bizonyítja, hogy a hasonló megoldások legtöbbször azokat érik, akik ártatlanok mindabban, amiért az erőszakot elszenvedik.

*

Kiket sújtottak leginkább a hazai kitelepítések? Veres József miniszterhelyettes például egy 1951. február 8-i megbeszélésen a következőket mondta: „A kulákság, a maga állati mivoltában mindenre képes, elkezd gyújtogatni, szabotálni. Megkörnyékezi a rendőrbajtársakat,

részben csinos lányán, vagy feleségén keresztül, részben egy pohár boron, vagy pálinkán keresztül. De nemcsak így. A kuláknak rádiója van, terjeszti Amerika híreit, és ezt is igyekszik elvinni a rendőrség tagjaihoz. Elmeséli a járőrnek azért, hogy a járőrt megfertőzze, bevigye azt a rendőrség szervezetébe. Ha másként nem ér el eredményt, akkor baltát ragad és gyilkol – mint ahogy már gyilkolt – és mindenre képes. Úgy kell tekinteni, mint egy állatias ellenséget. [...] Ma azonban még senki sem volt felelőssé téve azért [...] ha egy szemenszedett kulák csirkefogónak adott egy rendőr két pofont. Persze megint csak nem a verést akarom alátámasztani, hanem a megkülönböztetést. Éppen azért felelősségre lesz vonva a rendőr, hogyha dolgozó parasztot vagy munkást ver meg. Senki nem volt a Budapesti Kapitányságon megbüntetve azért, ha egy volt gyáros, vagy földbirtokos bekerült és azt oldalba rúgták, felelősségre lesz vonva, ha beviszik a dolgozó parasztot, ifjúmunkásokat és megverik.” Nyilvánvaló, hogy ez egy összefüggéseiből kiragadott megnyilvánulás, s az egész ismeretében talán pontosabb lenne, finomulna az üzenet, de nincs olyan kontextus vagy önvédelem, aminek finomító hatása elfogadhatóvá teszi ezt a gondolatmenetet és a mögötte tetten érhető indulatot. Hiszen a szavakból sütő szociális düh, az Amerika-ellenes gyűlölet, az ellenséggé kinevezettek állatiassá minősítése, akiket nyugodtan oldalba lehet rúgni, mint egy kutyát, a dolgozó paraszt és az ifjúság megverésének rejtett elismerése, illetve a társadalmi helyzet által igazolt erőszak megkülönböztetése, ami előre vetíti a rehabilitáció igazságtalanságait, mind-mind világosan mutatják azt az egyéneken megtestesülő lelki torzulást, amely, nyugodtan mondható, ezeknek az éveknek egyik hazai specialitása volt.

Az 1945-től 1948-ig működő (majd 1956 decemberétől ismét bevezetett) internálótáborok lakói, valamint a déli határ mellől a jugoszláv kapcsolatok megromlását követő kitelepítések elszenvedői után az 1950. július végétől a Hortobágyra deportáltak, majd egy évvel később a budapesti kitelepítettek kapták legnagyobb számban ezt az „ajándékot” (eltekinthetjük most a magyarországi németek kitelepítésétől). A Debrecenről északnyugatra, nagyjából a Tisza vonaláig elterülő, szikes, terméketlen területen több zárt, át nem léphető határu tábort létesítettek, állandó felügyelettel, egészségtelen, a legegyszerűbb szükségleteket is rendkívül megnehezítő tartózkodási körülményekkel. A vidéki deportálás általában éjszaka, titokban, a vasúti szállítást lassan, eltakart ablakú kocsikban történt. A kitelepítést végző állam-

védelmi katonáknak fegyverhasználati joguk volt. A konspirációs céllal telepéseknek nevezettek „szociális táborokba” kerültek, ahol elvették irataikat, s kemény, nem ritkán értelmetlen munkát kellett végezniük, minimális bérezés ellenében. A budapesti kitelepítések 1951. május végén kezdődtek. A kényszerlakhelyre utasítás legtöbbször azt is sújtotta, akinek a lakását, házát a fővárosból kitiltottak számára kijelölték. Már a Hortobágyra is családokat vittek, s ugyanígy történt ebben az esetben is. A teljes létbizonytalanság, az anyagi csőd, a jövőtlenség tudata, a kiszolgáltatottság ezért több generációt sújtott, s szabta meg későbbi életpályájukat. Mégis valamivel könnyebb helyzetbe kerültek, mint hortobágyi sorstársaik, mivel személyes mozgásterük az egész településre kiterjedhetett, s szabadabb, bár helyenként változó felügyeleti és munkáltatási viszonyok között élhettek tovább.

*

Ennek az írásnak nem célja a részletező helyzetfestés, pedig van mivel szembesülni és van min eltöprengeni. Meg kell azonban állapítani, hogy a deportáltak, kitelepítettek, internáltak, volt recski rabok megítélését ma is nehezíti egy alapvető körülmény: nem voltak baloldaliak, vagy már nem voltak azok, vagy nem úgy voltak azok. A kényszerű hallgatás, ami – általuk is – körülfonta őket, a politikai

kitervelők és végrehajtók túlélését segítette, a rajtuk, velük esett sérelmek orvoslására alig-alig került érdemben sor. Nem a bosszúról, hanem az értékek felelőtlen veszni hagyása miatti fájdalomról szólhattak volna az elszenvedők, s nem a kárpótlás összegéről, hanem az igazságtalanság elismeréséről kellett volna beszélni, arról, hogy ismét jöváthehetetlenül és visszahozhatatlanul elveszett valami a magyar társadalomból ezekben az években.

A sorsukban rejlő kérdés valójában így vetődik fel: lehet-e

bárkit egész további életét hátrányosan befolyásoló büntetéssel sújtani, nem azért, amit esetleg tett vagy tehet(ett volna), hanem egykori foglalkozásáért vagy beosztásáért, a tulajdonáért, a szabad véleményéért, nem ritkán a rokonságáért, az ismerőseiért? Mindezt egy olyan társadalomban, amely fennhangon vallotta a maga humanizmusát – igaz, történelmi igazságszolgáltatásra való felhatalmazását is. Ámde mivé vált a tegnapi történelmi igazságszolgáltatás mára, s mivé lesz majd holnap?

Apropó Csikós-Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996); Sipos András (szerk.): *Dokumentumok Újpest történetébe, 1840–1949* (Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001); Hóvári János: *A hatalmi „elit” jövedelme az 50-es években* (www.archivnet.hu, archívum); Judik József: *A hároméves gazdasági terv* (Közgazdasági Szemle 1947/1–2., különlenyomat); Hantó Zsuzsa (szerk.): *Kitaszítottak. I. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet.” II. Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról 1950–1960. III. Családok munkatáborokban, 1–2.* (Alterra Kiadó – Magyar Ház, Budapest, 2002–2007); Széchenyi Kinga: *Megbélyezettek. A kitelepítések tragédiája* (Kráter Kiadó, Pomáz, 2008).

(A szerző irodalomtörténész, könyvtáros, a Szépirodalmi Figyelő főmunkatársa)